

บทนำ

วัฒนธรรมสุขภาพในสังคมอาเซียน¹

โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์

ภูมิ-การเมืองเรื่องอาเซียน

หากพิจารณาจาก ภูมิ-การเมืองโลก หรือ Global geopolitics ที่มีส่วนสำคัญในการกำหนดเส้นแบ่งและจัดแจงความสัมพันธ์ระหว่างภูมิภาคต่างๆ ของโลก ก็จะได้เห็นได้ชัดเจนว่า “ภูมิภาค” ต่างๆ ที่ถูกสถาปนาขึ้นนั้นเป็นผลผลิตของยุคของสมัย “ประชาคมอาเซียน” ก็เช่นกัน มันเป็นผลผลิตหรือประดิษฐกรรมของยุคสมัยแบบหนึ่ง ถูกสถาปนาขึ้นภายใต้ระบอบเศรษฐกิจสังคมการเมืองโลกแบบหนึ่ง อาเซียนจึงไม่ได้ดำรงอยู่อย่างเป็นสัจธรรมนิยมและไม่ได้เป็นสิ่งที่มียู่และดำรงอยู่แล้วพร้อมกับการมีอยู่ดำรงอยู่ของมนุษยชาติ แต่ถูกสถาปนาขึ้นภายใต้ความสัมพันธ์ของอำนาจชุดหนึ่ง “อาเซียน” จึงเป็นหนึ่งในหลายๆ ชื่อที่อาณาบริเวณทางภูมิศาสตร์แถบนี้เคยถูกเรียก หากย้อนหลังไปในประวัติศาสตร์ที่ไม่ยาวนานเกินไปนัก ในยุคที่จักรวรรดินิยมออกล่าอาณานิคม ภูมิภาคแถบนี้เคยถูกเรียกในหลายชื่อตามพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ที่บรรดาประเทศเจ้าอาณานิคมได้ยึดครองเอาไว้ เช่น บริติชมาลายาและสเตรทเซตเติลเมนต์ (British Malaya and Straits Settlements) บริติชเบอร์มา (British Burma) สเปนนิซฟิลิปปินส์ (Spanish Philippines) เนเธอร์แลนด์อีสต์อินดีส (Netherland East Indies) รวมไปถึงชื่อ อินโดจีน หรืออินโดไชน่า (Indochina or Indo-China) ที่เรียกตามตำแหน่งที่ตั้งที่อยู่ระหว่างอินเดียและจีน หรืออยู่ภายใต้อิทธิพลของอินเดียกับจีนผสมผสานกันไป ผนวกกับความพยายามที่จะเข้าครอบครองอินโดจีนของจักรวรรดินิยมทำให้อาณาบริเวณนี้ถูกเรียกชื่อตามจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสผู้ที่อ้างตนเป็นเจ้าของว่า French Indochina²

การรุกเข้าครอบครองอาณาบริเวณนี้ของฝรั่งเศสเริ่มตั้งแต่ ค.ศ. 1857 โดยพระเจ้านโปเลียนที่ 3 ซึ่งต้องการยึดครองเวียดนามเพื่อเป็นเส้นทางทางการรุกเข้าสู่จีน เป้าหมายของนโปเลียนอยู่ที่การยึดครองเมืองเว้ แต่เมื่อเผชิญกับการต่อต้านอย่างหนักจากราชสำนักเว้จึงหันไปบุกไซ่ง่อน หรือโคชินจีน (Cochin china) ทางตอนใต้แทน และสามารถครอบครองไซ่ง่อนได้ในปี ค.ศ. 1859³ ก่อนที่จะรุกขึ้นทางเหนือเข้าครอบครองทั้งอันนัมและตั้งเกี่ย จากเวียดนาม ฝรั่งเศสขยายอิทธิพลจนครอบคลุมทั้งเวียดนาม ลาว และกัมพูชา ซึ่งฝรั่งเศสเรียกรวมกันว่าเป็น French Indochina (หรืออินโดจีนของฝรั่งเศส) ฝรั่งเศสครอบครองดินแดนแถบนี้ท่ามกลาง

¹ คำนำจากหนังสือ วัฒนธรรมสุขภาพในสังคมอาเซียน โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ เทพินทร์ พัทธนากรักษ์ และปารณัฐ สุขสุทธิ์ บก. (2014) นนทบุรี: สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ.

²ดูรายละเอียดใน Nicholas Tarling, *Imperialism in Southeast Asia: Fleeting passing phase*. (London: Routledge, 2001).

³Pierre Brocheux and Daniel Hémerly, “The Colonial Moment: The Making of French Indochina, 1858-1897,” in *Indochina: An Ambiguous Colonization*, trans. Ly Lan Dill-Klein Eric Jennings, Nora Taylor, and Noémi Tousignant. (Berkeley: University of California Press, 2009), pp. 15-48.

การต่อต้านขัดขืนอยู่เกือบ 100 ปีจึงถูกขับไล่ออกไปหลังการพ่ายแพ้อย่างหมดรูปต่อกองกำลังต่อต้านฝรั่งเศสของเวียดนามภายใต้การนำของโฮจิมินต์และโหวเหวียนเกียบในปี ค.ศ. 1954⁴

ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง (ค.ศ. 1939-1945) ยุโรปได้รับผลกระทบอย่างใหญ่หลวง อิทธิพลของจักรวรรดินิยมและประเทศเจ้าอาณานิคมเสื่อมถอยลงจากความสูญเสียในสงครามที่ยืดเยื้อหลายปี ในขณะที่สหรัฐอเมริกากลายเป็นมหาอำนาจใหม่ของโลกและเริ่มเข้ามามีอิทธิพลในภูมิภาคต่างๆ ทั่วโลก รวมทั้งในอินโดจีน สหรัฐอเมริกาสับสนุนฝรั่งเศสในการต่อสู้กับกองทัพปลดปล่อยของโฮจิมินต์และเมื่อฝรั่งเศสพ่ายแพ้และถูกขับไล่ออกไปในสงครามที่เดียนเบียนฟู สหรัฐอเมริกาก็เข้ามามีบทบาทต่อจากฝรั่งเศสในยุคของสงครามเย็นที่สหรัฐอเมริกาเป็นหัวหอกสำคัญในการต่อต้านการแพร่ขยายของลัทธิคอมมิวนิสต์ ในยุคนี้เองที่สหรัฐอเมริกาตระหนักว่าความรู้และความเข้าใจในเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองของภูมิภาคต่างๆ ของโลกมีความสำคัญสำหรับการขยายอิทธิพลของสหรัฐฯ และได้เริ่มจัดระเบียบโลกโดยแบ่งโลกออกเป็นส่วนๆ เพื่อวางยุทธศาสตร์ทางการเมืองในแต่ละภูมิภาค ในบริบทของสงครามเย็นนี้เองที่อาณาบริเวณแถบนี้ก็ถูกจักรวรรดินิยมอเมริกาเรียกว่า “เอเชียตะวันออกเฉียงใต้” Southeast Asia หรืออุษาคเนย์

แม้ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง อังกฤษและพันธมิตรฯ จะเคยเรียกอาณาบริเวณนี้ว่า South East Asia และเคยจัดตั้งกองบัญชาการที่เรียกว่า South East Asia Command เพื่อวางแผนยุทธการและบัญชาการรบในพื้นที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งอินเดียและศรีลังกา⁵ แต่การอุปโลกน์อาณาบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ขึ้นเป็นภูมิภาคนั้นเป็นจริงเป็นจังขึ้นเมื่อสหรัฐอเมริกาได้จัดระเบียบโลกใหม่และสร้างโปรแกรมที่เรียกว่า “อาณาบริเวณศึกษา” หรือ Area studies ขึ้นโดยแบ่งโลกออกเป็นอาณาบริเวณและมอบหมายพร้อมจัดสรรงบประมาณให้มหาวิทยาลัยต่างๆ พัฒนารฐานข้อมูลและสร้างงานวิจัยเกี่ยวกับอาณาบริเวณต่างๆ ของโลกขึ้น ในบริบทนี้เองที่ “เอเชียตะวันออกเฉียงใต้” ได้ถูกทำให้กลายเป็น “ภูมิภาค” (Regionalization) อย่างมีนัยสำคัญทางการเมืองขึ้น พื้นที่ส่วนหนึ่งที่เคยถูกเรียกว่า “อินโดจีน” จึงถูกขีดเส้นแบ่งใหม่และอุปโลกน์ชื่อเรียกตามเกมการเมืองของภูมิภาคที่มหาอำนาจตะวันตกต้องการให้เป็น ในแวดวงการศึกษา “อาณาบริเวณศึกษา” หรือ Area studies กลายเป็นกลไกการจัดการความรู้แบบสหวิชาชีพและถูกตั้งคำถามว่ามีส่วนเชื่อมโยงกับปฏิบัติการทางการเมืองและการทหารและซีไอเอ (CIA) ของสหรัฐอเมริกา⁶

⁴ดูรายละเอียดใน เหวียน, คัก เวียน, เวียดนาม : ประวัติศาสตร์ฉบับพิสดาร, พิมพ์ครั้งที่ 2 แปลโดย เพ็ชรี สุมิตร, เวียดนามจึงบรรณาธิการแปล (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2552).

⁵Albert Lau, “Introduction: Southeast Asia and the Cold War,” in *Southeast Asia and the Cold War* (London and New York: Routledge, 2012), pp. 1-12. และดู Paul H. Kratoska, Remco Raben, Henk Schulte Nordholt, “Locating Southeast Asia,” in *Locating Southeast Asia: Geographies of knowledge and politics of space*. (Singapore: Singapore University Press, 2005), pp. 1-19.

⁶David L. Szanton, “Introduction: The Origin, Nature, and Challenges of Area Studies in the United States,” in *The Politics of Knowledge: Area Studies and the Disciplines*, ed. David L. Szanton (Berkeley: University of California Press, 2004), pp. 8-19.

เมื่อยุคสงครามเย็นเริ่มปิดฉากหลังการล่มสลายของสหภาพโซเวียตและการล้มลงของกำแพงเบอร์ลินในเยอรมันในปี ค.ศ. 1989 ความจำเป็นและประโยชน์จาก “อาณาบริเวณศึกษา” แบบเดิมๆ เริ่มมีข้อจำกัด การสนับสนุนทุนการศึกษาวิจัยด้านนี้เริ่มลดน้อยลง “โลกาภิวัตน์” กลายเป็นแนวคิดใหม่ในการมองโลกที่ไม่ได้แบ่งเป็นอาณาเขต แต่เชื่อมโยงถึงกันด้วยการไหลเวียนของทุนและเทคโนโลยีอย่างไร้พรมแดน โปรแกรมอาณาบริเวณศึกษาหลายแห่งถูกปรับไปเป็น Global and Area Studies⁷ พร้อมๆ กับการแผ่อิทธิพลของแนวคิดเสรีนิยมใหม่ (Neoliberalism)⁸ ที่ทำให้การจัดแบ่งภูมิภาคเกิดความหมายใหม่ขึ้น เพราะการรวมตัวกันเป็นภูมิภาคหรือประชาคม ได้กลายเป็นกลยุทธ์สำคัญในการสร้างอำนาจการต่อรองในระบบตลาดทุนนิยมเสรี ในบริบทนี้เองที่ประชาคมยุโรปก่อตัวขึ้น ประเทศต่างๆ เกิดการจับกลุ่มรวมตัวกันในรูปแบบต่างๆ โดยเฉพาะภายใต้ข้อตกลงการค้าเสรี (Free Trade Agreement) ทั้งเพื่อสร้างตลาดร่วม (Single Market) ซึ่งไม่มีกำแพงภาษีระหว่างประเทศสมาชิกและเพื่อความร่วมมือทางเศรษฐกิจอื่นๆ ประชาคมอาเซียนก็เกิดขึ้นภายใต้บริบททางเศรษฐกิจการเมืองโลกเช่นเดียวกันนี้⁹

การเมืองว่าด้วยเรื่องการแบ่งภูมิภาคจึงสะท้อนบริบทเศรษฐกิจการเมืองของโลก หาก “อินโดจีน” และ “เอเชียตะวันออกเฉียงใต้” ถูกสถาปนาขึ้นมาจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจในยุคอาณานิคมและสงครามเย็นตามลำดับ “อาเซียน” ก็ถูกสถาปนาขึ้นภายใต้บริบทของลัทธิเสรีนิยมใหม่ (Neoliberalism) ที่กำลังเรืองอำนาจนั่นเอง ภายใต้วิถีคิดแบบเสรีนิยมใหม่นี้ หัวใจสำคัญของการจัดระเบียบโลกอยู่ที่การสร้างตลาดเสรี ซึ่งเน้นการค้าการลงทุนที่เปิดโอกาสให้ทุนในระดับโลกสามารถเคลื่อนย้ายไปปฏิบัติการในทุกพื้นที่ จึงไม่แปลกที่วาทกรรมหลักที่ว่าด้วยอาเซียน จึงเป็นชุดเดียวกันกับวาทกรรมเรื่อง โลกาภิวัตน์ การค้าเสรี และการส่งเสริมการลงทุน โดยการขับเคลื่อนกระบวนการดังกล่าวเน้นไปที่ความร่วมมือระหว่างรัฐและทุน หรือกล่าวให้ชัดเจนขึ้นก็คือ เน้นให้รัฐทำหน้าที่เอื้ออำนวยให้กับทุนเป็นสำคัญ จินตนาการเรื่องอาเซียนจึงเป็นจินตนาการที่มีรัฐกับทุนเป็นตัวละครหลักที่แสดงบทบาทไปตามบทละครที่เขียนขึ้นโดยลัทธิเสรีนิยมใหม่

กระแสความตื่นตัวเรื่องอาเซียนฉายภาพความร่วมมือระหว่างประเทศสมาชิกอาเซียนราวกับเป็นสิ่งที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน การเกิดขึ้นของประชาคมอาเซียนจะทำให้การเคลื่อนย้ายและไหลเวียนของข้อมูล ข่าวสาร สินค้า บริการ รวมทั้งผู้คนจะเดินทางไปมาหาสู่กันอย่างเสรี แต่หากพิจารณาในบริบทของประวัติศาสตร์แล้ว ก่อนการเกิดขึ้นของรัฐชาติสมัยใหม่ ประชาชาติต่างๆ ทั่วโลกดำรงชีวิตอยู่โดยไม่มีกำหนดเส้นแบ่งอาณาเขตที่ชัดเจน การไปมาหาสู่และการแลกเปลี่ยนทางสังคมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ การดำรงอยู่ร่วมกันในอาณาบริเวณหนึ่งๆ ของประชาชาติต่างๆ ล้วนแต่ต้องมีการแลกเปลี่ยนและความร่วมมือต่อกัน มีการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกันเพื่อที่ให้การอยู่ร่วมกันเป็นไปได้อย่างสันติและมีหลักประกันในเรื่องความ

⁷Ibid., pp. 28-30.

⁸ดูรายละเอียด ใน David Harvey, *A brief history of neoliberalism*, (Oxford: Oxford University Press, 2005).

⁹แม้ว่าการลงนามใน ปฏิญญากรุงเทพฯ จะเกิดขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2510 แต่การรวมตัวในระยะแรกก็เป็นไปแบบกระต่อนกระแต่น จนต่อเมื่อมีการลงนามในกฎบัตรอาเซียนเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2551 และ เขตการค้าเสรีอาเซียนได้เริ่มประกาศใช้ตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. 2553 จึงทำให้อาเซียนมีสถานะคล้ายกับประชาคมเศรษฐกิจมากขึ้น

ปลอดภัย ในทางการเมืองระหว่างชนชาติ การผูกตองผ่านการแต่งงานของราชสำนัก การส่งเครื่องราชบรรณาการหรือการจิ้มก้องก็อาจเป็นรูปแบบของความสัมพันธ์ระหว่างชนชาติก่อนที่ “รัฐสมัยใหม่” จะกลายเป็น “ชุมชนจินตกรรม”¹⁰ ของความเป็นชาติและเป็นจินตนาการที่พันนาการ “ความเป็นชนชาติ” ไว้กับ “ความเป็นรัฐชาติ” อย่างแยกไม่ออก

ย้อนรอยอดีต: มองความสัมพันธ์ภูมิภาคผ่านตำนานและประวัติศาสตร์

รัฐชาติถูกสร้างให้เป็นชุมชนในจินตนาการผ่านประวัติศาสตร์ ภาษาทางการ และแผนที่ ซึ่งเป็นเครื่องมือสำคัญในการสถาปนา “ความเป็นชนชาติ” ที่ไม่อาจมองแยกออกจาก “ความเป็นรัฐชาติ” ได้ แต่สำหรับชนชาติในยุคก่อนหน้านี้ ความเป็นชนชาติอาจไม่จำเป็นต้องสะท้อนผ่านประวัติศาสตร์ร่วมกัน (ที่ประวัติศาสตร์นิพนธ์สมัยใหม่เขียนขึ้น) หรือผ่านภาษาทางการ (ที่แท่นพิมพ์และการพิมพ์ได้ช่วยสถาปนาขึ้น) หรือแม้กระทั่งแผนที่อาณาเขต (ที่เทคโนโลยีการวัดระยะทางและการวาดภาพแผนที่สมัยใหม่ทำให้เป็นไปได้) ก็อาจไม่มีความจำเป็น งานศึกษาทางมานุษยวิทยาได้แสดงให้เห็นว่า ความเป็นชาติตลอดจนการจัดความสัมพันธ์ของกลุ่มชนต่างๆ ในสังคมดั้งเดิมอาจสะท้อนผ่านอัตลักษณ์และการประกอบสร้างทางวัฒนธรรมอื่นๆ ดังที่ลูอิส เฮนรี มอร์แกน (Lewis Henry Morgan) นักมานุษยวิทยายุคบุกเบิกได้ศึกษาไว้ในผลงานคลาสสิกชื่อ *The League of Iroquois* ที่แสดงให้เห็นว่า สำหรับคนพื้นเมืองในอเมริกาเหนือนั้น กลุ่มชนชาติต่างๆ มีอัตลักษณ์และจัดความสัมพันธ์กันกับผ่านพิธีกรรมและความเชื่อเรื่อง Totemism ซึ่งแต่ละเผ่ามักจะมีสัญลักษณ์เป็นสัตว์ชนิดต่างๆ เช่น หมาป่า หมี บีเวอร์ เต่า และกวาง เป็นต้น สัตว์เหล่านี้ถือว่ามีศักดิ์สิทธิ์ซึ่งในบางกรณี คนพื้นเมืองอาจยึดถือว่าสัตว์เหล่านี้เป็นบรรพบุรุษของเขา ที่สำคัญคือ ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชนต่างๆ เหล่านี้ถูกนิยามโดยความสัมพันธ์ระหว่างสัตว์ชนิดต่างๆ ที่เป็น Totem ของกลุ่มชนนั้นด้วย¹¹

เช่นเดียวกับกลุ่มชนต่างๆ ในอาณาบริเวณที่กำลังถูกสถาปนาให้เป็น “อาเชียน” ที่ในอดีตเคยมีรูปแบบการปกครองที่ยืดหยุ่นและความสัมพันธ์ระหว่างคน รัฐ และพื้นที่ก็มีลักษณะที่สั่นไหวและไร้พรมแดนไม่ต่างไปจากโลกในยุคโลกาภิวัตน์ ศาสนาและความเชื่อต่างๆ ไม่ว่าจะเป็พุทธศาสนา ลัทธิพราหมณ์หรือลัทธิบูชาผี ประเพณีเกี่ยวกับบ้าน การเกษตรกรรม หรือพิธีกรรมต่างๆ ล้วนมีลักษณะบางประการร่วมกัน การ

¹⁰ Benedict Anderson ในงานชิ้นสำคัญชื่อ *Imagined Community* ได้เสนอว่า รัฐชาติได้กลายเป็นชุมชนในจินตนาการของสังคมสมัยใหม่ และการเกิดขึ้นของจินตนาการใหม่นี้กลายเป็นรากฐานสำคัญของแนวคิดเรื่องความเป็นชาติและความคิดแบบชาตินิยม ความรู้สึกของการเป็นชุมชนร่วมกันนี้เกิดจากการเขียนประวัติศาสตร์และการสถาปนาภาษาที่เป็นทางการ ซึ่งภาษาดังกล่าวมีอิทธิพลมากขึ้นจากเทคโนโลยีการพิมพ์ ในขณะที่ธงชัย วินิจกุลได้ย้ำให้เห็นถึงการสร้าง Geo-body ของรัฐชาติสมัยใหม่ผ่านการทำให้อาณาเขตของรัฐมีความชัดเจนและเกิดการสถาปนาอำนาจเหนือดินแดนของรัฐชาติสมัยใหม่ที่อ้างอำนาจอยู่เหนือเขตแดนของอาณาจักรขึ้น ดูเพิ่มเติมใน Benedict Anderson, *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*, revised edition (London: Verso, 2006) และ Thongchai Winichakul, *Siam mapped: A history of the geo-body of a nation*, (Honolulu: University of Hawaii Press, 1994).

¹¹ ดู Lewis Henry Morgan, *The League of Iroquois*, (Rochester: Sage & Brother publishers, 1851), pp.79-80; Brian Morris, *Anthropological studies of religion : an introductory text* (Cambridge : Cambridge University Press, 1987), p.270. ดูการวิเคราะห์เรื่องความสัมพันธ์คู่ตรงข้ามระหว่างกลุ่มชนต่างๆ แบบโครงสร้างนิยมใน Claude Levi-Strauss, *The savage mind* (Chicago: University of Chicago Press, 1966).

ค้นพบ “กลองมโหระทึก” ในแทบทุกประเทศในอุษาคเนย์แสดงให้เห็นถึงการมีวัฒนธรรมบางอย่างร่วมกันของผู้คนในบริเวณนี้ที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันแต่โบราณกว่า ๓๐๐๐ ปี นอกจากนี้ การเคลื่อนย้ายอพยพของผู้คนในอดีตยังเกิดขึ้นได้อย่างมหาศาลจากการถูกกวาดต้อนระหว่างสงคราม หรือการอพยพย้ายถิ่นเพื่อหนีภัยจากโรคระบาด รวมทั้งการเกณฑ์ข้าไพร่และเคลื่อนย้ายผู้คนแบบเทครัวจากหัวเมืองอื่นๆ ให้มาอยู่ในเขตที่ต้องการสร้างบ้านพื้นฟูเมือง¹²

ก่อนที่อาณาบริเวณที่กำลังถูกสถาปนาขึ้นเป็น “อาเซียน” ดินแดนแถบนี้ถูกเรียกด้วยชื่อต่างๆ กัน บันทึกของจีน อินเดียและอาหรับกล่าวถึงอาณาบริเวณนี้ว่าเป็น อาณาจักรทวารวดี หรือเรียกบริเวณที่อยู่ทางตะวันออกของอินเดียว่า “สุวรรณภูมิ” การค้นพบทางโบราณคดีแสดงให้เห็นว่า บริเวณนครปฐมและอำเภออยู่ทอง จ. สุพรรณบุรีน่าจะมีการติดต่อค้าขายและมีการเผยแพร่พุทธศาสนาเข้ามาในพื้นที่ดังกล่าวตั้งแต่ครั้งสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช จึงไม่ใช่เรื่องแปลกที่ผู้คนและวัฒนธรรมต่างๆ มีการไหลเวียนถ่ายเทและมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงถึงกันของชนชาติต่างๆ ในภูมิภาคนี้มาแต่อดีต ทั้งในด้านการค้าและด้านศาสนา¹³

ในด้านการศาสนา จินตภาพของความสัมพันธ์ระหว่างรัฐโบราณในกลุ่มน้ำโขงปรากฏชัดเจนในตำนานอุรังคธาตุนิทาน ซึ่งกล่าวถึงการสร้างพระธาตุพนมโดยบอกเล่าเรื่องราวตามจารีตการเขียนตำนานที่มักให้ความสำคัญย้อนไปแต่ครั้งพุทธกาล ลำดับมาจนกระทั่งถึงการก่อสร้างพระธาตุในยุคแรก (ราว พ.ศ. 8) ในดินแดนที่เรียกว่า “สุวรรณภูมิ” โดยพรรณนาว่าพระมหากัสสปเถระซึ่งเป็นพุทธสาวกองค์สำคัญพร้อมพระอรหันต์ 500 รูปนำพระอรังคธาตุจากอินเดีย มาร่วมกับเจ้าพญาทั้ง 5 นคร คือ พญาสุวรรณภิงคาร ผู้ครองเมืองหนองหานหลวง พญาคำแดง ผู้ครองเมืองหนองหานน้อย พญาจุลณีพรหมทัต ผู้ครองแคว้นสิบสองจุไทย พญาอินทปฐนคร ผู้ครองแคว้นเขมรโบราณ และพญานันทเสน ผู้ครองอาณาจักรศรีโคตรบูรณ (โคตบูร) ก่อสร้างองค์พระธาตุพนมที่ตอยกปณศิริหรือภูกำพร้าว ในอาณาจักรศรีโคตรบูรณ

ตำนานให้ภาพความสัมพันธ์ของผู้นำจากดินแดนแถบแม่น้ำโขงทั้ง 5 เมือง คือสองเมืองที่ฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ได้แก่ เมืองหนองหานน้อยกับเมืองหนองหานหลวง (คือพื้นที่บริเวณอุดรธานีและสกลนคร) ส่วนอีกสามเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงนั้น ได้แก่ เมืองแควสิบสองจุไทยในดินแดนเวียดนาม เมืองศรีโคตรบูรหรือมรุกขนครและเมืองอินทปัตในดินแดนเขมร แม้ตำนานดังกล่าวปรากฏชัดเจนว่าถูกเขียนขึ้นในภายหลัง¹⁴ และอาจถูกแต่งขึ้นเพื่อสร้างความชอบธรรมในการทวงคืนอำนาจการปกครองในราชอาณาจักรล้านช้างของพระยาสุริ

¹² ดังที่มีสำนวนว่า “เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง” ดู ไกรศรี นิมมานเหมินทร์, “เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง,” ใน *ลานนาคดีไทย*, ประคอง นิมมานเหมินทร์, ทรงศักดิ์ ปรางค์วัฒน์กุล บรรณาธิการ (เชียงใหม่, ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, 2521), หน้า 48-62. และ สุรพล ดำริห์กุล, *แผ่นดินล้านนา*, (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2539).

¹³ ดูรายละเอียดใน Antony Reid, *Southeast Asia in the age of commerce, 1450-1680*, Vol.1 & 2. (New Haven: Yale University Press, 1988) และ ผาสุก อินทรวิรุฒ, *สุวรรณภูมิจากหลักฐานโบราณคดี* (กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2548).

¹⁴ ศรีศักร วัลลิโภดม, “เมืองสกลนครโบราณในรัฐ “ศรีโคตรบูร” และตำนานอุรังคธาตุ,” ใน ศรีศักร วัลลิโภดม วัลย์ลักษณ์ ทรงศิริ และ รัชนิบูลย์ ดังคณะสิงห์, *เมืองหนองหารหลวงและภูพานมหานาสิ* (กรุงเทพฯ : มุลนิธิเล็ก-ประไพ วิจัยพันธ์, 2553), หน้า 39-53.

ยวงศาธิราช ซึ่งมาลี้ภัยอยู่ที่เมืองร้อยเอ็ด¹⁵ การผูกเรื่องราวการสร้างพระธาตุในตำนานอุรังคธาตุจึงไม่อาจถือว่าเป็นความจริงหรือถือเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้¹⁶ แต่หากพิจารณาจากการวางโครงเรื่องและตัวละครที่เกี่ยวข้องที่ถูกนำมาประกอบเป็นตำนานก็อาจสะท้อนถึงจินตนาการและความรู้ของผู้แต่งเกี่ยวกับสังคมและความสัมพันธ์ของผู้คนในสังคมที่เป็นรัฐโบราณในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงได้เป็นอย่างดี

ในพงศาวดารจักรล้านนานั้น พื้นที่อันอุดมสมบูรณ์ทางตอนเหนือมีกลุ่มชนชาติต่างๆ อยู่อย่างหลากหลายและมีการสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันตั้งแต่เมืองเชียงรุ่ง (จังหวัดเชียงใหม่) ในมณฑลยูนนาน ทางตอนใต้ของจีน เมืองเชียงตุงของพม่า ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำสาละวิน จนถึงจังหวัดเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง เชียงราย พะเยา แพร่ น่าน และแม่ฮ่องสอน โดยมีเมืองเชียงใหม่ เป็นราชธานี อาณาจักรล้านนาดำรงอยู่อย่างอิสระราว ๓๐๐ ปีก่อนที่จะตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่าอีก ๒๐๐ ปี และอยู่ในการปกครองของสยามหลังจากที่ขับไล่พม่าออกจากเชียงใหม่ได้ใน พ.ศ. ๒๓๑๗ เป็นต้นมา พระเจ้ากาวิละ ผู้ครองนครเชียงใหม่ทำการฟื้นฟูเมืองด้วยการ “เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง” คือทำการกวาดต้อนชาวเมืองที่หลบหนีเข้าป่าและกวาดต้อนผู้คนจากสิบสองปันนาและรัฐฉานให้มาอยู่ที่เมืองเชียงใหม่¹⁷

พรมแดน สุขภาพ กับรัฐชาติ

เมื่อจินตนาการและความทรงจำในอดีตที่ถ่ายทอดผ่านตำนานและพงศาวดารถูกแทนที่ด้วยประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่มีรัฐชาติเป็นองค์ประธาน แผนที่ที่ทำให้รัฐชาติสมัยใหม่ก่อร่างสร้างตัวขึ้นมาได้ทำให้เส้นแบ่งอาณาเขตมีความสำคัญมากกว่าเครื่องราชบรรณาการหรือการกวาดต้อนผู้คนมาเป็นแรงงาน จินตนาการใหม่เกี่ยวกับพรมแดนและประเทศเพื่อนบ้านมีส่วนสำคัญในการกำหนดนโยบายและการจัดความสัมพันธ์ของไทยกับประเทศข้างเคียง การกำหนดนโยบายสาธารณสุขก็เป็นไปในลักษณะเดียวกัน หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองพ.ศ. 2475 รัฐบาลไทยมีนโยบายอวดธง คือ มุ่งเน้นการสร้างความสำเร็จให้ประเทศเพื่อนบ้านเห็นว่าประเทศไทยเป็นประเทศที่เจริญแล้ว นโยบายอวดธงที่โดดเด่นที่สุด คือ การสร้างโรงพยาบาลอวดธงที่จังหวัดชายแดนต่างๆ เช่นที่จังหวัดนครพนม จังหวัดหนองคาย และจังหวัดเชียงราย ซึ่งเป็นจังหวัดที่เผชิญหน้าอยู่กับประเทศเพื่อนบ้านที่อยู่ภายใต้อำนาจการปกครองจักรวรรดินิยมฝรั่งเศส เพื่อจะอวดให้ประเทศเพื่อนบ้านว่าสยามก็เป็นประเทศที่ศรีวิไลแล้ว โดยเฉพาะการสร้างโรงพยาบาลที่เกาะสอง ที่จังหวัดระนอง ติดกับประเทศพม่าสมัยนั้นก็เป็นกุศโลบายเพื่อดักไม่ให้ผู้ป่วยไทยเดินทางข้ามไปหาหมอฝรั่งที่วัดตอเรียพ้อยท์¹⁸

¹⁵มหาสิลา วีระวงส์, ประวัติศาสตร์ลาว, แปลโดย สมหมาย เปรมจิตต์ (เชียงใหม่, สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2535), หน้า 73-74.

¹⁶ คล้ายคลึงกับเรื่องตำนานพระเจ้าเลียบโลก ดู สิงขะ วรรณสัย, พุทธตำนาน พระเจ้าเลียบโลก, พิมพ์ครั้งที่ 5 พิมพ์เนื่องในงานพิธีกฐินพระราชทาน ณ วัดหริภุญชัย วรมหาวิหาร วันอาทิตย์ที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2553 (เชียงใหม่, โครงการหนังสือธรรมะ คณะบริหารธุรกิจ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่).

¹⁷ดู ไกรศรี นิรมานเหมินทร์, “เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง,” ใน *ลานนาคดีไทย*, หน้า 48-62.

¹⁸สันติสุข โสภณศิริ และ โชติรวี โสภณศิริ, เกียรติประวัติแพทย์ไทยฝากไว้ให้คนรุ่นหลัง, พิมพ์ครั้งที่ 3 (นนทบุรี : สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ, 2555)

การสาธารณสุขและการแพทย์เป็นประเด็นสำคัญในความสัมพันธ์ระหว่างประเทศในยุคอาณานิคม มหาอำนาจจักรวรรดินิยมได้ใช้การแพทย์เป็นเครื่องมือในการแสดงออกซึ่งความเหนือกว่าของอำนาจความรู้ ตะวันตก ในขณะที่เดียวกันก็ได้ถ่ายทอดความรู้และสร้างความเจริญทางการแพทย์ให้กับประเทศอาณานิคม ฝรั่งเศสได้เข้ามาก่อตั้งสถาบันปาสเตอร์ขึ้นที่เวียดนาม และเมื่อบุตรของกรมพระยาดำรงราชานุภาพถูกสุนัขบ้า กัดเข้าก็ได้วัคซีนจากไซ่ง่อนมาใช้ และต่อมาจึงได้ส่งแพทย์ปริญญาคนแรกของประเทศไทย ชื่อ นายแพทย์อภัย หะสิทธิ์เวช (หลวงวิฆเนศร์ ประสิทธิ์วิทย์) พร้อมกับหม่ออะดัมสัน (นายแพทย์แฮนส์ อะดัมสัน) เดินทางไป ฟิลิปปินส์ เพื่อศึกษาวิธีทำพันธุ์หนองฝีที่มะนิลา เพื่อเอามาสร้างโรงทำฝิ่นองเพื่อผลิตวัคซีนให้กับคนไทย และ ต่อมาได้ว่าจ้าง ดร. วูล์ฟจากมะนิลา มาผลิตพันธุ์หนองฝีสำหรับป้องกันไข้ทรพิษและโรคระบาดสัตว์จนเป็น ผลสำเร็จ¹⁹ ความร่วมมือทางการแพทย์และสาธารณสุขจึงเป็นผลลัพธ์ของการเข้ามาในภูมิภาคแถบนี้ของ จักรวรรดินิยมตะวันตกด้วย

ในขณะเดียวกัน โรคระบาดก็ไม่เคยเคารพเส้นแบ่งดินแดน การระบาดของอหิวาตกโรคครั้งใหญ่ที่สุด ครั้งหนึ่งในปี ๒๔๖๑-๖๒ เกิดจากการแพร่ระบาดมาจากประเทศพม่า เข้ามาที่จังหวัดตาก ลูกกลมลงแม่น้ำปิง และจังหวัดทางเหนือ ลงแม่น้ำเจ้าพระยา ลงใต้ไปจนถึงปัตตานี ระนอง ส่วนตะวันออกเฉียงเหนือไปถึง อุบลราชธานี การระบาดอีกครั้งในปี พ.ศ. ๒๔๗๘ เกิดจากพ่อค้าคนไทยซึ่งอาศัยอยู่ที่อำเภอวังกะ เมือง กาญจนบุรี เดินทางไปค้าขายที่มะละแหม่ง ในขณะนั้น เมืองมะละแหม่งมีอหิวาตกโรคระบาดอยู่ จึงติดเชื้อ อหิวาต์กลับมามีผู้ป่วยที่กาญจนบุรีและเกิดการแพร่ระบาดของอหิวาต์ขึ้น ในสมัยก่อนที่การเดินทางยากลำบาก ต้องเอาผู้ป่วยลงแพเข้าเมืองมรกษา บางส่วนที่เสียชีวิตระหว่างการเดินทางก็ทิ้งศพลงแม่น้ำแควน้อย เชื้ออหิวาต์ จึงระบาดจากแม่น้ำแควน้อยเชื่อมโยงถึงแม่น้ำแม่กลอง และมาระบาดใหญ่ที่เมืองแม่กลอง ทางฝั่งแม่น้ำโขงก็ ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน ในปี พ.ศ. ๒๔๘๓ มีการระบาดของอหิวาตกโรค ซึ่งเริ่มมาตั้งแต่ยูนนาน (ยูนานฟู) ทาง ตอนใต้ของจีน ข้ามมาเข้าหลวงพระบาง เวียงจันทน์ และมาระบาดที่หนองคาย มีคนป่วยเสียชีวิตตามสองฝั่ง โขงมากมาย ศพของผู้เสียชีวิตถูกโยนลงแม่น้ำโขงลอยอยู่มากมาย นายแพทย์ประเมิน จันทวิมลบรรยายการ ระบาดครั้งนั้นไว้ว่า

เมื่อศพอหิวาตกโรคลอยหรือไปติดอยู่กับหมู่บ้านใดก็ทำให้หมู่บ้านนั้นเกิดเป็นอหิวาตกโรคขึ้น เพราะว่าแมลงวันจับศพอหิวาตกโรคแล้วไปเกาะอาหารของชาวบ้าน และเจ้าคนแรงแยงสาวใส่ฟุ้งเนื้อ หนึ่งจากศพ กับปลาช่วยกันตอดเนื่องจากส่วนต่างๆ ของศพ ทำให้เชื้ออหิวาตกโรคของศพกระจาย ทั่วๆ ไป มีข่าวลือกันว่าผ้าทอปลาในแม่น้ำโขงแล้วพบผมบ้าง นิ้วมือคนบ้าง ทำให้ราษฎรไม่กินปลา ในแม่น้ำโขง และไม่ยอมใช้น้ำที่อาบทั้งกิน พวกชาวฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงบางคราวลากอวนขึ้นมาติด ศพมาด้วยก็มี²⁰

¹⁹ ยูวดี ตปนิยากร, “วิวัฒนาการของการแพทย์ไทยตั้งแต่สมัยเริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2522. หน้า 279-280

²⁰ ประเมิน จันทวิมล, “ประวัติโรคติดต่ออันตรายในประเทศไทย” แพทยสภาสาร ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๙ กันยายน ๒๕๑๕ หน้า ๗๕๗-๗๙๙ ตีพิมพ์ซ้ำใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงนายแพทย์ประเมิน จันทวิมล กรุงเทพฯ: บริษัทประชาชน จำกัด หน้า ๑๓๐-๑๕๗.

ทางการไทยต้องออกประกาศให้ค่าจ้างสำหรับคนที่ไปเก็บศพขึ้นมาจากแม่น้ำโขงโดยให้ค่าแรง ศพละ 10 บาท แต่ก็ไม่มีคนสนใจทำหน้าที่ไปเก็บศพ ปล่อยให้ศพไหลมาตามลำน้ำจนเดือดร้อนเจ้าหน้าที่เราต้องไปเก็บกันเอง เก็บศพอยู่ 10 วัน ได้ 21 ศพ รวมชาวบ้านเก็บขึ้นมาด้วย นับขึ้นมาได้ประมาณ 100 ศพ ประวัติศาสตร์ของโรคระบาดจึงเป็นเรื่องของโรคไร้พรมแดนมาตั้งแต่อดีต²¹

แม้ว่าการแพร่ระบาดของเชื้อโรคจะไม่ได้เป็นไปตามเส้นแบ่งพรมแดน แต่การเกิดขึ้นของชาติที่มีอาณาเขตที่ชัดเจนก็ทำให้การควบคุมป้องกันโรคมียุคแดนเป็นเครื่องกำหนด การเข้ามาของจักรวรรดินิยมได้เปลี่ยนแปลงโฉมหน้าของพื้นที่แถบนี้ไปอย่างสิ้นเชิงเพราะได้ทำให้เส้นแบ่งขอบเขตของประเทศมีความสำคัญอย่างที่ไม่เคยเป็นมาก่อน “รัฐชาติ” กลายเป็นหน่วยพื้นฐานในการคิด ในปฏิบัติการทางการเมือง รวมทั้งในการศึกษาทางด้านสังคมศาสตร์ที่แม้ในยุคหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ที่สหรัฐอเมริกาได้สถาปนาสิ่งที่เรียกว่า “อาณานิคมศึกษา” หรือ Area Studies (อย่างเช่น Southeast Asian Studies หรืออื่น ๆ) แต่ในความเป็นจริงแล้ว ผู้ที่ไปศึกษาในสาขานี้ในต่างประเทศก็ไม่ได้รู้เรื่อง “อาณานิคม” หนึ่งๆ เท่าที่รู้เรื่องประเทศใดประเทศหนึ่งในอาณานิคมนั้น เป็นแต่ละประเทศ ๆ ไป ซึ่งวิธีคิดและมุมมองแบบรัฐชาติเป็นศูนย์กลางนี้ก็ถือได้ว่าเป็นมรดกของจักรวรรดินิยมได้อีกประการหนึ่ง

การศึกษาทางสังคมศาสตร์นอกจากจะเป็นมรดกของจักรวรรดินิยมในแง่ที่ใช้มุมมองแบบรัฐชาติเป็นศูนย์กลางแล้ว ยังเป็นมรดกของจักรวรรดินิยมในแง่ที่ว่า นักวิชาการทางสังคมศาสตร์มักจะรู้จัก สัมพันธ์และทำงานในลักษณะที่ “สนทนา” กับนักวิชาการในประเทศเจ้าอาณานิคมมากกว่าที่คุยกับนักวิชาการในสังคมอาเซียนด้วยกัน ในขณะที่เรารู้จักเรื่องราวประวัติศาสตร์รวมทั้งผลงานของนักวิชาการในประเทศจักรวรรดินิยมเหล่านี้เป็นอย่างดี เรากลับรู้เรื่องราวของประเทศเพื่อนบ้านและรู้จักนักวิชาการท้องถิ่นในสังคมอาเซียนน้อย เหตุผลดังกล่าวนี้เป็นที่มาของการจัดทำหนังสือเล่มนี้ขึ้น ซึ่งมีวัตถุประสงค์ที่จะส่งเสริมให้เกิดการศึกษาเรื่องราวของประเทศเพื่อนบ้านและกระตุ้นการสนทนาระหว่างนักวิชาการในประเทศอาเซียนให้มากยิ่งขึ้น บทความแต่ละบทความทำหน้าที่เสมือนประตูที่เปิดสู่วัฒนธรรมสุขภาพของสังคมอาเซียนเพื่อให้เราได้รู้จักผลงานการศึกษาวิจัย ทั้งที่เป็นมรดกของจักรวรรดินิยมที่มีส่วนกำหนดความรู้ของผู้คนเกี่ยวกับภูมิภาคนี้ และที่เป็นผลงานของนักวิชาการท้องถิ่นในแต่ละประเทศในสังคมอาเซียน

บทความและคุณค่า

บทความที่นำเสนอในหนังสือเล่มนี้มีทั้งสิ้น 7 บท มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับมิติต่างๆ ของวัฒนธรรมสุขภาพของประเทศต่างๆ ในอาเซียนซึ่งแม้จะแตกต่างหลากหลายทั้งในมิติทางประวัติศาสตร์ การเมืองการ

²¹ การระบาดของอหิวาตกโรคมีการบันทึกไว้นับตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์หลายครั้ง การระบาดแต่ละครั้งมักจะสัมพันธ์กับการระบาดของอหิวาตกโรคในระดับโลก เช่น ในสมัยรัชกาลที่ ๒ เกิดการระบาดใหญ่ของอหิวาตกโรคในปี พ.ศ. ๒๓๖๓ ซึ่งตรงกับ การระบาดใหญ่ทั่วโลกครั้งแรก (พ.ศ. ๒๓๖๐ – ๒๓๖๖) ในรัชกาลที่ ๓ เกิดระบาดในปี พ.ศ. ๒๓๙๒ ตรงกับการระบาดทั่วโลกครั้งที่ ๒ .ในรัชกาลที่ ๔ ปี พ.ศ. ๒๔๐๓ ตรงกับการระบาดทั่วโลกครั้งที่ ๓ เป็นต้น การระบาดมักเกิดจากการแพร่กระจายเชื้อข้ามพรมแดน เช่น พ่อค้าจากอินเดียนำเข้าเชื้อไปกับการขนส่งทั้งทางบกและทางเรือ หรือแพร่ระบาดจากพวกที่เดินทางไปแสวงบุญที่เมกกะ หลังปี พ.ศ. ๒๔๖๐ มีการระบาดใหญ่ที่มีการจดบันทึกสถิติที่ชัดเจนที่มีผู้ป่วยจำนวนมากกว่าหนึ่งหมื่นคนนั้น ครั้งแรกเกิดการระบาดผ่านมาจากประเทศพม่า ครั้งที่สองระบาดมาจากประเทศจีน ครั้งที่สามและครั้งที่สี่มาจากพม่า และครั้งที่ ๕ สันนิษฐานว่ามาจากอินเดีย (ประเมิน จันทวิมล เพ็งอ่าง)

ปกครอง เศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม และศาสนา แต่ทุกประเทศก็มีเรื่องราวทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับสุขภาพที่น่าสนใจ อาจเป็นเพราะโรคภัยและความเจ็บป่วยเป็นสภาวะที่ทุกสังคมล้วนดิ้นรนแสวงหาการเยียวยารักษาด้วยรูปแบบและวิธีการต่างๆ ซึ่งสะท้อนลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน แต่ในขณะเดียวกันก็สะท้อนบริบทร่วมกันของภูมิภาคนี้ได้เป็นอย่างดี ไม่ว่าจะเป็นลักษณะร่วมทางความเชื่อ ศาสนา วัฒนธรรมหรือประวัติศาสตร์ นอกจากนี้ ความแตกต่างในรูปธรรมที่แสดงออกเกี่ยวกับวัฒนธรรมสุขภาพนี้ก็สะท้อนให้เห็นภาพของ “ความเป็นมนุษย์ร่วมกัน” ที่ต้องดิ้นรนแสวงหาและสร้างสรรค์วัฒนธรรมสุขภาพเพื่อรับมือกับความเจ็บป่วยที่แทบจะไม่แตกต่างกัน เราจึงพบเห็นร่องรอยของความคล้ายคลึงและลักษณะร่วมกันได้ไม่ยากในแต่ละบทความที่น่าเสนอนี้

ในบทแรก ทวีศักดิ์ เผือกสมชวนให้เราสำรวจภูมิทัศน์ประวัติศาสตร์ด้านการแพทย์และการแพทย์พื้นบ้านของอินโดนีเซีย ซึ่งทำให้เราเห็นได้ถึงทัศนคติและความสัมพันธ์ที่จักรวรรดิเนเธอร์แลนด์มีต่อประเทศอาณานิคมแห่งนี้ เพราะความรู้ทางการแพทย์ก็มีบทบาทสำคัญในการสร้างและผลิตซ้ำความสัมพันธ์เชิงอำนาจและความชอบธรรมในการยึดครองของจักรวรรดิในดินแดนอาณานิคม การที่ประเทศจักรวรรดินิยมต้องเผชิญกับปัญหาโรคภัยไข้เจ็บ โดยเฉพาะโรคเขตร้อนซึ่งยังชุกชุมอยู่ในอาณานิคมที่เข้ายึดครองนั้น ทำให้มีการนำเอาวิธีคิดและทฤษฎีการเกิดโรคในสังคมตะวันตกมาอธิบายความเจ็บป่วยที่พบในโลกอาณานิคม ในขณะเดียวกันการแพทย์พื้นบ้านก็เป็นสิ่งแปลกใหม่ที่สร้างความฉงนสนเท่ห์ให้กับชาวตะวันตกด้วย การแลกเปลี่ยนของความรู้ระหว่างการแพทย์ตะวันตกกับการแพทย์พื้นบ้านที่มีส่วนสำคัญในการสถาปนาความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างจักรวรรดินิยมและประเทศอาณานิคมนี้สะท้อนในงานทบทวนภูมิทัศน์ประวัติศาสตร์การแพทย์ของทวีศักดิ์ชิ้นนี้ได้เป็นอย่างดี

การเกิดโรคระบาดเป็นภัยคุกคามต่ออำนาจของจักรวรรดินิยม ไม่ว่าจะเป็นเพราะมันทำให้เกิดการสูญเสียผลประโยชน์ทางการค้าและเศรษฐกิจ หรือเป็นเพราะกระทบกระเทือนไปถึงความสงบเรียบร้อยของประเทศใต้อาณานิคม เมื่อเกิดการระบาดของโรครุนแรงขึ้น ประเทศเจ้าอาณานิคมก็ต้องจัดตั้งระบบสาธารณสุขรวมทั้งฝึกอบรมแพทย์ท้องถิ่นขึ้นเพื่อใช้งานในประเทศอาณานิคม ในบริบทของอินโดนีเซียนั้น จักรวรรดิเนเธอร์แลนด์ได้สร้างโรงเรียนแพทย์พื้นเมืองหรือ School tot Opleiding van Indische Artsen – STOVIA (School for the Education of Indies Doctors) ขึ้นเป็นกรณีศึกษาที่น่าสนใจเป็นพิเศษ ในยุคแรกๆ นั้น ผู้บริหารชาวดัตช์ปฏิเสธที่จะใช้ภาษาท้องถิ่นในการสอนวิชาแพทย์ ด้วยเหตุผลปณอคติที่ว่าภาษาท้องถิ่นซึ่งเต็มไปด้วยความคิดความเชื่อแบบไสยศาสตร์นั้น ไม่สามารถจะใช้ถ่ายทอดความรู้แบบวิทยาศาสตร์ได้ แพทย์ที่เรียนด้วยภาษาท้องถิ่นมีความเสี่ยงที่จะเสื่อมถอยไปยึดถือความคิดแบบไสยศาสตร์ที่มลายาล้าหลังได้ ปรากฎการณ์นี้ในแง่หนึ่งสะท้อนอคติต่อคนพื้นเมือง ในขณะเดียวกันก็เป็นความพยายามที่จะรักษาอำนาจที่เหนือกว่าของจักรวรรดินิยมโดยการควบคุมความรู้ผ่านการผูกขาดของภาษา แต่ในขณะเดียวกันการสร้างแพทย์ท้องถิ่นโดยให้เรียนรู้ภาษาและวัฒนธรรมตะวันตกก็ได้สร้างกลุ่มคนหนึ่งที่ได้รับอิทธิพลความคิดแบบตะวันตกที่ต้องการเสรีภาพและความเท่าเทียมทางการเมืองขึ้นมาด้วย เมื่อญี่ปุ่นเข้ายึดครองอินโดนีเซียเป็นระยะเวลาสั้นๆ ในปี ค.ศ. ๑๙๔๑-๔๕ ก็ได้ทำให้ภาษาอินโดนีเซียกลายเป็นภาษาที่ใช้สอนในสถาบันการศึกษา

ในขณะที่เดียวกัน กลุ่มแพทย์ก็ได้กลายเป็นกลุ่มที่ตื่นตัวทางการเมืองและเป็นกำลังสำคัญของขบวนการชาตินิยมที่มีบทบาทในการเคลื่อนไหวจนสามารถปลดปล่อยอินโดนีเซียได้ในที่สุด²²

บทความของทวิศศักดิ์นั้นนอกจากจะสะท้อนพัฒนาการของการแพทย์ในอินโดนีเซียที่แยกไม่ออกจากบริบททางการเมืองทั้งในยุควาณานิคมและยุคการตื่นตัวของจิตสำนึกชาตินิยมแล้ว การสำรวจและทบทวนงานชิ้นสำคัญๆ ยังทำให้เราเห็นได้ถึงความเคลื่อนไหวในแวดวงวิชาการในยุควาณานิคมที่ผู้บุกเบิกทั้งชาวดัตช์และชาวอังกฤษที่ได้ผลิตงานเขียนที่บอกเล่าเรื่องราวของคนพื้นเมืองให้เราได้รับรู้ เรื่องราวหลายประการที่ถูกบันทึกสะท้อนอคติที่ชาวตะวันตกมีต่อประเพณีและวิถีปฏิบัติของคนท้องถิ่น และถึงแม้จะขึ้นสูงจากประเทศจักรวรรดินิยมเหล่านี้ก็มีบทบาทในการฟื้นฟูศิลปะและวัฒนธรรมของประเทศอาณานิคม แต่ก็ดูจะมุ่งประเด็นไปในเรื่องที่เป็นผลประโยชน์ทางการค้าและทางการเมืองของประเทศเจ้าอาณานิคม นอกจากนี้เรื่องราวเกี่ยวกับการแพทย์สมัยใหม่แล้ว ทวิศศักดิ์ยังได้สำรวจการศึกษาและความพยายามที่จะทำความเข้าใจกับการแพทย์พื้นบ้าน ทั้งสมุนไพร การผดุงครรภ์ พิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวกับการรักษาพยาบาล รวมทั้งแพทย์พื้นบ้านประเภทต่างๆ ที่มีอยู่อย่างหลากหลายในสังคมอินโดนีเซีย สังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย และในความทันสมัยนี้เองที่โรคสมัยใหม่ เช่น โรคมะเร็ง เส้นเลือดอุดตัน เบาหวาน ความเครียดและมะเร็งกลายเป็นภัยคุกคามชีวิตของผู้คน การแพทย์แบบพื้นบ้านที่ครั้งหนึ่งเคยเป็นเรื่องโบราณไม่ทันสมัยกลับกำลังได้รับความสนใจและกลายเป็นทางเลือกสำหรับรับมือกับโรคแห่งความทันสมัยเหล่านี้

บทความเรื่อง “การพัฒนาการแพทย์พื้นบ้านพม่า: มาตรฐานการรักษาและโอกาสของคนจน” ของเทพินทร พิชรานุกรักษ์ศึกษาการแพทย์พื้นบ้านโดยสืบสาวให้เห็นการดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงของการแพทย์พื้นบ้านพม่าตั้งแต่ยุคโบราณ ที่มีการผสมผสานระหว่างพุทธศาสนาและไสยศาสตร์ และแยกไม่ออกจากอำนาจของกษัตริย์ ซึ่งทำหน้าที่รวบรวมความรู้รวมทั้งส่งพระสงฆ์และแพทย์พื้นบ้านไปศึกษาวิชาการแพทย์แบบอายุรเวทที่อินเดียด้วย ในแง่นี้ พัฒนาการของการแพทย์พื้นบ้านพม่าอาจไม่ต่างไปจากการแพทย์ไทยที่อยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของราชสำนัก มีวัดทำหน้าที่รวบรวมและถ่ายทอดความรู้ด้านการแพทย์ และมีพระสงฆ์ที่ทำหน้าที่รักษาโรคให้กับชาวบ้านในท้องถิ่น ที่น่าสนใจก็คือ พระสงฆ์เหล่านี้บางรูปได้ลาสิกขาออกมาทำหน้าที่หมอพื้นบ้านและมีบทบาทสำคัญในฐานะผู้นำชาวบ้านในการต่อต้านอำนาจจักรวรรดินิยมอังกฤษ บทบาทของผู้เป็นแพทย์กับการเมืองนี้คล้ายคลึงกับแพทย์ท้องถิ่นในอินโดนีเซียที่ทวิศศักดิ์กล่าวถึงในบทความก่อนนี้

แม้การแพทย์พื้นบ้านพม่าจะมีพัฒนาการคล้ายคลึงกับการแพทย์ไทยในยุคแรกๆ แต่สิ่งหนึ่งที่มีการแพทย์พม่าแตกต่างจากการแพทย์ไทยก็คือ การถูกปกครองโดยจักรวรรดินิยมอังกฤษ ถึงแม้ในระยะแรกอังกฤษจะไม่ได้สนใจการแพทย์พื้นบ้านมากนัก แต่ต่อมาเมื่อเกิดสถานการณ์โรคระบาดขึ้น อังกฤษก็เห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องให้การแพทย์พื้นบ้านในการรักษาพยาบาลให้กับชาวบ้าน จึงมีการริเริ่มพัฒนาการแพทย์

²²Eric Andrew Stein, “Hygiene and Decolonization, The Rockefeller Foundation and Indonesian Nationalism, 1933-1958,” in Liping Bu, Darwin H. Stapleton and Ka-Che Yip, eds. *Science, Public Health and the State in Modern Asia*. (Oxford and New York: Routledge 2012), pp. 51-70.

พื้นบ้านให้ทันสมัยแบบตะวันตก ซึ่งมีผลทำให้การแพทย์ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับอำนาจเหนือธรรมชาติ ไสยศาสตร์และพิธีกรรมถูกตัดออกจากการเรียนการสอนของการแพทย์พื้นบ้าน ในขณะที่เดียวกันก็ใช้การแพทย์พื้นบ้านในฐานะเครื่องมือทางวัฒนธรรมเพื่อการควบคุมจัดการกับการต่อต้านขัดขืนอำนาจของจักรวรรดินิยมอังกฤษด้วย อย่างไรก็ตาม ตลอดช่วงระยะเวลาที่พม่าตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษ การแพทย์พื้นบ้านพม่าก็ไม่ได้ถูกสร้างให้เป็นส่วนหนึ่งของระบบบริการสุขภาพเลย ในขณะที่ระบบบริการสุขภาพของพม่าที่อยู่ในภาวะขาดการพัฒนาต่อเนื่องมาตั้งแต่ยุคหลังปลดปล่อยจากการเป็นอาณานิคมจนถึงยุคปัจจุบัน ประชาชนส่วนใหญ่จึงพึ่งพาการรักษาพื้นบ้านและร้านขายยา ในขณะที่เดียวกัน การใช้ยาและเวชภัณฑ์สมัยใหม่ก็เพิ่มมากขึ้นและมีราคาสูงขึ้นอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่มีการพัฒนาระบบเศรษฐกิจแบบเสรี ช่องว่างระหว่างคนรวยกับคนจนถ่างกว้างมากขึ้น เทพินทร์ได้สะท้อนให้เห็นถึงแนวโน้มในประเทศพม่าว่าการแพทย์พื้นบ้านอาจเป็นทางเลือกสำหรับคนยากจนที่ไม่มีทางเลือกอื่นมากนัก การดำรงอยู่ของการแพทย์พื้นบ้านพม่าแม้จะมีคุณค่าในการอนุรักษ์ความรู้ท้องถิ่น แต่ก็อาจไม่ใช่ภาพโรแมนติคที่จะชวนให้เราหวนกลับไปหาอดีตที่งดงาม

บทความเรื่อง “วิถีสุขภาพของคนไตดำในเวียดนามบนกระแสความเปลี่ยนแปลง” ของฉัตรราชมะวรรณ มุกดาวิจิตร สำรวจและวิเคราะห์พลวัตการดำรงอยู่ของการแพทย์พหุลักษณะในชุมชนคนไตดำในเวียดนาม ฉัตรรานำเสนอภาพกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ และเจาะลึกถึงที่กลุ่มคนไตในภาคตะวันตกเฉียงเหนือของเวียดนาม โดยอาศัยการศึกษาของนักวิชาการท้องถิ่นชาวเวียดนามเชื้อสายไต ฉัตรราสะท้อนการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์และอัตลักษณ์ทางการเมืองของชาติพันธุ์ไตได้อย่างน่าสนใจ จากยุคการอพยพและตั้งหลักแหล่งมาสู่การสร้างบ้านเมือง และยุคปฏิวัติ กลุ่มชาติพันธุ์ไตจัดความสัมพันธ์ ต่อรอง และต่อต้านการครอบงำของอาณาจักรเวียดนาม และจักรวรรดิฝรั่งเศส อัตลักษณ์ของคนไตจึงเปลี่ยนแปลงไปตามพลวัตทางการเมืองจากกลุ่มคนที่ล้าหลัง ไร้อารยธรรมในสายตาของนักชาติพันธุ์ศึกษาชาวฝรั่งเศส มาเป็นสังคมที่ตีงมในสายตาของเวียดนามที่ต้องการสร้างแนวร่วมต่อต้านฝรั่งเศส และการแพทย์แบบพหุลักษณะในกลุ่มชาติพันธุ์ไตดำรงอยู่ภายใต้บริบททางการเมืองและอัตลักษณ์ที่ปรับเปลี่ยนไปนี้

การแพทย์มิได้เป็นเรื่องของเทคนิคการรักษาพยาบาลเท่านั้น แต่เป็นส่วนหนึ่งของปฏิบัติการทางการเมืองที่ปรากฏในความเจ็บป่วยของผู้คน การเลือกใช้การแพทย์ระบบใดระบบหนึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการแสดงออกซึ่งอัตลักษณ์ทางการเมืองและชาติพันธุ์ เราจึงเห็นชนชั้นนำจำนวนหนึ่งที่ทำงานให้กับการปฏิวัติและขบวนการเวียดมินญ์ของเขมรเข้มนั้นจะเลือกไปรับบริการที่โรงพยาบาล ซึ่งเป็นสิ่งที่รัฐบาลสังคมนิยมจัดให้เป็นสวัสดิการแก่ประชาชนอย่างเสมอภาคกัน ความเสมอภาคกันนี้ย่อมแตกต่างอย่างสิ้นเชิงจากสังคมศักดินาที่ “สามัญชนจะใส่รองเท้าไม่ได้ เพราะจะเก็นหน้าเจ้านาย” ในขณะที่ชาวนาเลือกที่จะคลออดลูกกับหมอต้าแยะด้วยเหตุผลที่ว่า “เราไม่เหมือนพวกเขา เราเป็นคนไต คนไตคลออดลูกที่บ้าน คลออดเอง แล้วก็อยู่ไฟ มันเป็นวิถีของเรา” แม้ความยากจนของเธอน่าจะเป็นเหตุผลสำคัญของการไม่สามารถไปโรงพยาบาลได้ แต่สำหรับเธอแล้ว วิถีการแพทย์พื้นบ้านนั้นแยกไม่ออกจากอัตลักษณ์ความเป็นคนไตในโลกแห่งการรับรู้ของเธอ แม้วิธีคิดแบบสัมฤทธิ์คตินิยมที่เรียกว่า khong bo cai gi het หรือ “ไม่ทิ้งอะไร เอาหมดทุกอย่าง” ของรัฐบาลสังคมนิยมเวียดนาม ซึ่งถือเป็นเอกลักษณ์สำคัญที่ทำให้เวียดนามเลือกรับปรับใช้ทุกอย่างและสามารถหลีกเลี่ยงความ

รุนแรงดังที่เกิดขึ้นในการปฏิวัติวัฒนธรรมในจีนได้ จนสามารถผสมผสานการแพทย์ตะวันตกกับการแพทย์พื้นบ้านในระบบบริการสุขภาพของประเทศได้ แต่ฟื้นฟูส่งเสริมการแพทย์พื้นบ้านของรัฐบาลเวียดนามก็มีได้ แยกขาดออกได้จากการเมืองของอัตลักษณ์และชาติพันธุ์

ทฤษฎีการเมืองแบบมาร์กซิสต์ที่ตั้งอยู่บนฐานวิธีคิดแบบวัตถุนิยมวิภาษวิธีเชิงประวัติศาสตร์ (Dialectical and historical materialism) ซึ่งรัฐบาลสังคมนิยมเวียดนามยึดถือนั้นมองวัฒนธรรมดั้งเดิมที่ล้าหลังว่าเป็นขั้นตอนหนึ่งของวิวัฒนาการของสังคมมนุษย์ที่ในที่สุดจะพัฒนาไปสู่วิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์และรัฐสังคมนิยม ในช่วงการปฏิวัติวัฒนธรรมและอุดมการณ์จึงมีการยกเลิกพิธีกรรมต่างๆ ที่รัฐเห็นว่ามึนลักษณะวัฒนธรรมศักดินา ล้าหลังและงมงาย และพยายามแสดงให้เห็นว่าการเช่นสรวงบูชาสิ่งเหนือธรรมชาตินั้นไม่อาจทำให้โรคหายไปได้ เป็นที่น่าสังเกตว่า ประเด็นความเป็นวิทยาศาสตร์นี้กลายเป็นประเด็นที่รัฐเกือบทุกแห่งใช้เป็นเกณฑ์ในการตัดสินหรือให้คุณค่ากับการแพทย์พื้นบ้าน ซึ่งพบเห็นได้ในหลายบทความในหนังสือเล่มนี้ เช่นเดียวกับการเปลี่ยนแปลงไปสู่การค้าและระบบเศรษฐกิจเสรีที่ทำให้สุขภาพในเวียดนามหลังการปฏิวัติกลายเป็นพื้นที่ของการต่อรอง ต่อต้านและการแย่งชิงเช่นเดียวกับอีกหลายประเทศในสังคมอาเซียน

กัมพูชาเป็นอีกประเทศในอาเซียนที่มีประวัติศาสตร์การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไปสู่การปกครองในระบบคอมมิวนิสต์ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมีผลอย่างยิ่งยวดต่อชีวิตความเป็นอยู่ และสังคมวัฒนธรรม วัฒนธรรมสุขภาพของกัมพูชาก็ได้รับผลกระทบอย่างใหญ่หลวงในยุคเขมรแดง บทความของบุษบงก์ วิเศษพลชัย เรื่อง “การแพทย์พื้นบ้านและการคลอดในวิถีพื้นบ้านที่สีหนุวิลล์ กัมพูชา” สำรวจโลกทัศน์และแบบแผนการปฏิบัติเกี่ยวกับสุขภาพในวัฒนธรรมพื้นบ้านเขมร รวมทั้งการคลอดและการดูแลหลังคลอดโดยฆาหมอบโบราณที่ยึดโยงกับอำนาจเหนือธรรมชาติและเรื่องคุณไสยอย่างใกล้ชิด ก่อนที่จักรวรรดิฝรั่งเศสจะเข้ายึดกัมพูชาเป็นประเทศอาณานิคม พร้อมๆ กับการนำการแพทย์ตะวันตกเข้ามาเผยแพร่ โดยมีเป้าหมายหลักอยู่ที่การพัฒนาความแข็งแรงทางกายภาพของคนในอาณานิคมเพื่อนำไปสู่การพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ

เช่นเดียวกับประเทศไทย การแพทย์ตะวันตกที่แต่เดิมไม่ได้รับความนิยมมากนักจากประชาชน เริ่มได้รับการยอมรับมากขึ้นเพราะการสนับสนุนจากราชสำนัก หลังกัมพูชาได้รับเอกราช รัฐบาลของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาราชวังให้การสนับสนุนการแพทย์แผนตะวันตก มีการสร้างโรงพยาบาล โรงเรียนแพทย์ ผลิตบุคลากร และระบบบริการสุขภาพให้ทั่วถึงขึ้น แต่ทุกอย่างก็ต้องยุติลงจากสงครามและความวุ่นวายภายในประเทศ จนกระทั่งเขมรแดงยึดกรุงพนมเปญได้ใน ค.ศ. ๑๙๗๕ และนำมาซึ่งประสบการณ์อันเลวร้ายดังเรื่องราวของแม่เฒ่าชาวเขมรที่บุษบงก์ถ่ายทอดไว้

ลูกชายคนโตที่อายุ ๑๕ ปี ถูกเกณฑ์ไปเป็นทหารและไม่ได้พบกันอีกเลย ส่วนลูกอีก ๒ คนตายด้วยโรคท้องร่วงและไข้มาเลเรีย... ตอนนั้น คนท้องต้องทำงานทุกคน ข้าวก็ไม่มีกิน มีแต่น้ำข้าว คนท้องก็เลยแห้งไปหลายคน... บางทีไปทำนาก็แอบจับกบ จับงูได้ก็แอบเอามาแบ่งกันกินจริงๆ แล้วคนท้องห้ามกินงู กินกบ แต่ตอนนั้นมันไม่มีอะไรจะกิน ได้อะไรมากก็ต้องกิน

เช่นเดียวกับที่เกิดขึ้นในรัฐสังคมนิยมเวียดนาม การแพทย์พื้นบ้าน โดยเฉพาะความเชื่อเหนือธรรมชาติ พิธีกรรม และวัฒนธรรมดั้งเดิมนั้นเป็นสิ่งต้องห้าม วัฒนธรรมและประเพณีความเชื่อเหล่านี้เป็นเครื่องมือของชนชั้นสูงในการมอมเมาประชาชน แม้ว่าในระยะต่อมา รัฐบาลกัมพูชามีการจัดตั้ง “ครูชแมร์” เพื่อเป็นกำลังในการสร้างระบบสุขภาพในยุคเขมรแดง แต่การที่ “ครูชแมร์” จำนวนหนึ่งถูกฆ่า เพราะถือว่าเป็นพวกที่มีความรู้ก็ได้ทำให้แพทย์พื้นบ้านจำนวนไม่น้อยเลิกการทำหน้าที่รักษาผู้คน รวมทั้งเผาทำลายตำรายาและสมุนไพรทิ้ง เพราะเกรงกลัวการถูกจับและถูกลงโทษ การดำรงอยู่ของการแพทย์พื้นบ้านและการดูแลเกี่ยวกับการคลอดแบบพื้นบ้านจึงเป็นผลผลิตของประวัติศาสตร์ที่ซับซ้อนตั้งแต่อารยธรรมเขมรโบราณ ผ่านยุคแห่งการล่าอาณานิคม สงครามเย็น และยุคหลังสงครามเย็นที่เศรษฐกิจแบบทุนนิยมเสรีแผ่ขยายเข้าไปในกัมพูชามากขึ้นตามลำดับ พร้อมๆ กับการเกิดขึ้นของโรงพยาบาลสมัยใหม่ของภาคเอกชนที่ขยายตัวเพิ่มมากขึ้น การแพทย์สมัยใหม่กลายเป็นทางเลือกของคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจ ในขณะที่ระบบบริการและสวัสดิการการรักษาพยาบาลของประชาชนก็ยังไม่ได้รับการพัฒนามากนัก การดำรงอยู่ของการแพทย์พื้นบ้านและการดูแลหลังคลอดโดยชาวมอญโบราณในสังคมกัมพูชาจึงเป็นเสมือนความรู้ที่กำลังตายจากไป แต่ในระหว่างที่ยังไม่สิ้นลมหายใจนั้นก็ทำหน้าที่เป็นที่พึ่งราคาถูกรักษาคนยากจนไปพลางๆ

ในบทที่ ๕ สรุสม กฤษณะจู่ทะ พาเราไปสำรวจ “สมุนไพรข้ามแดนและภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านลูกผสม” ที่ชายแดนไทย-กัมพูชา และไทย-ลาว ปรากฏการณ์ที่สมุนไพรและภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านถูกทำให้กลายเป็นสินค้าที่มีการแลกเปลี่ยนข้ามพรมแดนนี้ ทำให้เราไม่สามารถเข้าใจการแพทย์พื้นบ้านจากมุมมองของท้องถิ่นได้อีกต่อไป “ชีวิตทางสังคมของสมุนไพรข้ามแดน” ได้ทำให้เราต้องมาทบทวนสิ่งที่เรียกว่า “ความรู้ท้องถิ่น” ที่ยึดโยงอยู่กับพื้นที่เดียวและถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นสืบทอดต่อๆ กันมา การค้าสมุนไพรข้ามแดนได้ทำให้ความหมายของสมุนไพรไม่ถูกจำกัดและยึดโยงกับพื้นที่หรือวัฒนธรรมและความเป็นชาติพันธุ์แบบดั้งเดิมในอดีตอีกต่อไปแล้ว เพราะมันได้ไปยึดโยงอยู่กับโลกาภิวัตน์ และค่านิยมของผู้บริโภคที่อยู่ห่างไกลออกไปจากท้องถิ่น และในกระบวนการที่สมุนไพรกลายเป็นการค้านี้ ระบบตลาดก็ได้ทำการจัดวางตำแหน่งแห่งที่ใหม่ให้กับ “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” โดยทำให้กลายเป็นทางเลือกของการมีสุขภาพดีสำหรับชนชั้นที่มีกำลังซื้อ

แม้บทวิเคราะห์ดังกล่าวจะสะท้อนความเป็นจริงของภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านได้ระดับหนึ่ง แต่สำหรับสรุสมแล้ว มุมมองดังกล่าวเน้นความเข้าใจเชิงระบบมากกว่าประสบการณ์ของคนตัวเล็กตัวน้อย บทความของสรุสมจึงพาเราไปรู้จักกับแม่ค้าสมุนไพรชาวม้งและมะขามป้อมที่ตลาดชายแดน เพื่อดูว่ากระบวนการกลายเป็นสินค้าของมะขามป้อม ซึ่งถือได้ว่าเป็น “พืชพันธุ์แห่งอาเซียน” ที่ถูกนำมาพัฒนาเป็นผลิตภัณฑ์หลากหลาย ตั้งแต่ ยาแก้ไอ ลูกอม ยาสระผม ผงขัดหน้าขาว รวมทั้งใช้บริโภคสดนั้นมีความหมายอย่างไรในประสบการณ์ของแม่ค้าท้องถิ่น การปรับจากมุมมองเชิงระบบมาสนใจกับประสบการณ์การต่อสู้ดิ้นรนของครอบครัวชาวนาที่ดำรงชีวิตอยู่ที่ชายขอบของระบบเศรษฐกิจเสรีทำให้เราเห็น “ชีวิต” และ “การเป็นผู้กระทำการ” ของ “ครัวเรือนชาวนาผู้ยึดหยุ่น” ที่ผู้หญิงได้ผันตัวเองจากชาวนามาเป็นแม่ค้าสมุนไพร เพื่อดิ้น

รณให้หลุดพ้นจากภาวะความเป็นชายขอบ ถึงแม้ว่าการดิ้นรนต่อสู้นี้จะยังไม่พบเห็นว่ามีสัญญาณที่จะทำให้
ชานาผู้ยึดหยุ่นเหล่านี้สามารถติดตัวไปสู่การเป็นผู้ประกอบการที่มีอนาคตก็ตาม

การค้ามะขามป้อมยังสะท้อนให้เห็นถึงกระบวนการ “ไล่ล่าสมุนไพร” โดยมีการกว้านซื้อสมุนไพรจาก
ลาวและกัมพูชาอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะมะขามป้อมที่ได้รับการยอมรับว่ามีสรรพคุณมากมายทางยา
ปฏิบัติการไล่ล่าหาซื้อมะขามป้อมจากประเทศเพื่อนบ้านเพื่อนำมาทำผลิตภัณฑ์สมุนไพรในไทยที่สามารถสร้าง
มูลค่าเพิ่มได้อีกหลายเท่าตัวนี้สะท้อนความสัมพันธ์ใหม่ในระบบเศรษฐกิจเสรีที่วัตถุดิบราคาถูกจะเป็นที่
ต้องการของตลาดและถูกตัดฟันเพื่อเอาผลจนเป็นการบุกรุกทำลายทรัพยากรธรรมชาติในประเทศที่การพัฒนา
ทางเศรษฐกิจและการผลิตล้ำหลังกว่า แต่ในขณะเดียวกัน การเปิดพื้นที่และโอกาสในการค้าขายสมุนไพรก็เป็น
ช่องทางสำหรับชาวบ้าน หมอยา และแม่ค้าสมุนไพรที่จะแสดงตนเป็นปัจเจกบุคคลผู้กระทำการ ที่จะใช้โอกาส
ที่เปิดขึ้นนี้สร้างชีวิตและความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นของตน และในกระบวนการที่กำลังเกิดการเปลี่ยนแปลงนี้
ความหมายของภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านก็เปลี่ยนแปลงไปเป็น “ภูมิปัญญาลูกผสม” ที่ไม่อาจนิยามได้ด้วย
มุมมองและความสัมพันธ์ในท้องถิ่นแต่อย่างใดอีกต่อไป

บทความของเสถียร ฉันทะ เรื่อง มองโลกทัศน์และสุขภาพผ่านสถาปัตยกรรม: “บ้าน/เรือน” ที่เมือง
เว้และเชียงตุง นั้นนำเสนอมุมมองเกี่ยวกับการสร้างบ้านเรือนในสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น (Vernacular
architecture) ที่เมืองเว้ในเวียดนาม และเชียงตุงในลาว รูปทรงทางสถาปัตยกรรมสะท้อนโลกทัศน์และ
จักรวาลวิทยาของท้องถิ่น กระบวนการออกแบบทางสถาปัตยกรรมเป็นการเข้ารหัส (Encoding) คือการนำ
โลกทัศน์และความหมายทางจักรวาลวิทยามาประกอบสร้างและก่อสร้างขึ้นเป็นรูปทรงทางสถาปัตยกรรม
ในขณะที่การใช้สอยพื้นที่ทางสถาปัตยกรรมนั้นก็เป็น การถอดรหัส (Decoding) ความหมายที่แฝงฝังอยู่ใน
อาคารบ้านเรือนผ่านการใช้ชีวิตในพื้นที่ที่ทำให้ความหมายทางวัฒนธรรมที่ถูกทำให้กลายเป็นประสบการณ์
ชีวิต โลกของบรรพบุรุษ เทพเจ้าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ตลอดจนคุณธรรม จริยธรรมจึงปรากฏอยู่ในการสร้างบ้านเรือน
และเกิดความหมายขึ้นมาในชีวิตของผู้อยู่อาศัยในขณะเดียวกัน

พื้นที่ในบ้าน/เรือนยังเป็นพื้นที่แห่งการปฏิสัมพันธ์ของสมาชิก ซึ่งสัมพันธ์ไปกับกาลเทศะทาง
วัฒนธรรม ความเป็นมงคลเกิดจากความสัมพันธ์ที่ถูกต้องระหว่างสมาชิกในครอบครัว บรรพบุรุษที่ล่วงลับไป
และอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ และเกิดขึ้นภายในพื้นที่ของบ้าน/เรือนที่มนุษย์อาศัยอยู่ รูปแบบของบ้าน/เรือน
ยังเป็นผลลัพธ์ของภูมิปัญญาการปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศน์ ดินฟ้าอากาศ หรือแม้แต่ภัยธรรมชาติที่เกิดขึ้น
ประจำในท้องถิ่น การศึกษารูปแบบทางสถาปัตยกรรมจึงเป็นประตูสู่การทำความเข้าใจเรื่องโลกทัศน์และ
มุมมองเกี่ยวกับสุขภาพได้เป็นอย่างดี แต่ในขณะเดียวกัน เงื่อนไขทางเศรษฐกิจและสังคม รวมทั้งเทคโนโลยีที่
เปลี่ยนแปลงไปก็มีผลอย่างยิ่งต่อการกำหนดรูปทรงการก่อสร้างบ้านเรือนที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว
ด้วย

บทความบทสุดท้ายทิ้งท้ายด้วยการตั้งคำถามกับทิศทางในอนาคตของผู้คนในสังคมอาเซียนที่จะต้อง
รับมือกับผลกระทบที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเสรีที่ทำทุกอย่างให้เป็นการค้า
อรรถาภิธาน ศิริผล พาเราไปรู้จักกับชีวิตผู้คนบนถนนที่เชื่อมภูมิภาคนี้เข้าด้วยกัน บทความชื่อ “ถนน ความเสี่ยง

และธุรกิจทางเพศ: สุขภาวะชุมชนคนริมทางสาย R3A ในลาวภาคเหนือตอนบน” นี้ฉายภาพชะตากรรมของ คนขมุและชาวไทลื้อในแขวงหลวงน้ำทาที่ต้องถูกอพยพจากบ้านเกิดและที่นาอันอุดมสมบูรณ์มาอยู่ในชุมชน ข้างถนนสาย R3A เพราะบ้านเกิดของเขากำลังถูกเปลี่ยนให้เป็นเขตเศรษฐกิจพิเศษของจีน บทความนี้จึงเป็น การมองไปในอนาคตของชุมชนในบริบทที่ลัทธิเสรีนิยมใหม่เรื่องอำนาจและรัฐชาติกำลังแสวงหาโอกาสใหม่ๆ ในการสร้างการขยายตัวทางเศรษฐกิจทั้งในระดับประเทศและระดับภูมิภาค อร์ญญาแสดงให้เห็นว่า ถนนสาย R3A นอกจากจะเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาเศรษฐกิจในกลุ่มน้ำโขงตอนบนเพื่อการเชื่อมต่อกันระหว่างจีนตอน ใต้ ลาว และไทยในยุทธศาสตร์สี่เหลี่ยมเศรษฐกิจแล้ว ยังเป็นเครื่องมือสำคัญที่รัฐบาลลาวใช้จัดการกับชาวบ้าน บนพื้นที่สูงในการเร่งผนวกกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นชนกลุ่มน้อยให้เข้ากับวัฒนธรรมแห่งชาติลาวอีกด้วย

การศึกษาของอร์ญญา ยังแสดงให้เห็นถึงชะตากรรมและความทุกข์ของคนท้องถิ่นที่ถูกอพยพให้มาอยู่ ในชุมชนข้างถนน กลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้ต้องทนทุกข์และล้มตายจากนโยบายรัฐที่อพยพเคลื่อนย้ายผู้คนให้เผชิญ กับความยากจนต่อไปอีกยาวนานในอนาคต ความเสี่ยงของการมีชีวิตอยู่ในชุมชนข้างถนนทำให้ผู้คนเหล่านี้ ต้องเสียชีวิตจากความแร้นแค้น จาการลดบรรทุกสินค้าและบรรทุกน้ำมันที่ทำความเร็วแข่งกับเวลา จนเกิด อุบัติเหตุกับเด็กเล็กที่มีชีวิตทุกเมื่อเชิ้อวันอยู่ข้างถนน ภาวะสุขภาพที่ย่ำแย่ยังทำให้เกิดโรคอุจจาระร่วงหรือ “ท้องซ้อาก” ขึ้นบ่อยๆ นอกจากนั้นยังมีปัญหาเรื่องความเครียดและการนอนไม่หลับ วิถีชีวิตที่คุ้นเคย เช่นการ ใช้น้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติ ทั้งการซักผ้า อาบน้ำ หาบปลาที่ไม่อาจทำได้ เพราะพื้นที่ใหม่ที่ชุมชนอยู่นั้นได้รับน้ำ ผ่านมาจากพื้นที่เศรษฐกิจพิเศษและคาสีโนของชาวจีนที่มีการทิ้งของเสียและขยะมูลฝอยจนทำให้แหล่งน้ำเน่า เสีย อีกทั้งความไม่เพียงพอของพื้นที่สำหรับการเกษตรและการเข้าไม่ถึงทรัพยากรธรรมชาติก็ยิ่งทำให้ “คน ยากจนแบบใหม่” นี้ต้องเผชิญกับความทุกข์ที่ไม่มีทางออก

แต่ปัญหาที่น่าวิตกที่สุดของชุมชนก็คือ การเกิดและเติบโตของธุรกิจบันเทิงทางเพศที่มีขึ้นพร้อมๆ กับ การเติบโตของการลงทุนทั้งทางเกษตรและอุตสาหกรรม รวมทั้งการสร้างแหล่งคาสีโนขนาดใหญ่ ที่กระตุ้นให้มีการแสวงหาบริการทางเพศจากสาวจีนและสาวชาติพันธุ์ลาว “ร้านตี๋มกิน” ข้างถนนสาย R3A กลายเป็นแหล่ง ค้าประเวณีที่มีหญิงบริการทางเพศเป็นชาวขมุ ลาวและไทลื้อ ทำให้เกิดความเสี่ยงในการติดเชื้อทาง เพศสัมพันธ์ โดยเฉพาะเชื้อเอชไอวีที่เพิ่มมากขึ้นอย่างน่าเป็นห่วงอีกด้วย แม้ว่าการเคลื่อนย้ายของสาวขมุ และกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ เข้าสู่ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจใหม่ๆ เหล่านี้อาจหมายถึงความคาดหวังและแรงบันดาลใจที่จะมีชีวิตที่ดีขึ้นในอนาคต แต่ภายใต้โครงสร้างแห่งความรุนแรงที่ดำรงอยู่นี้ เราคงพอจะเห็นถึง อนาคตของคนชายขอบในสังคมอาเซียนว่ายังจะต้องต่อสู้และทนทุกข์อยู่กับปัญหาที่รุมเร้าและความเสี่ยงที่ ยากจะหลีกเลี่ยงได้ไปอีกยาวนานเพียงใด

บทความทั้ง ๗ บทนี้อาจไม่สามารถนำเสนอเรื่องราวของสังคมอาเซียนให้ครอบคลุมได้ แต่คงจะทำ หน้าที่เป็นสะพานที่เชื่อมให้นักวิชาการหรือผู้ที่สนใจศึกษาเรื่องราวของอาเซียนได้เห็นแง่มุมต่างๆ ของสุขภาพ ในมิติทางสังคมวัฒนธรรมมากขึ้น และหากหนังสือเล่มนี้จะทำให้เกิดการค้นคว้า ศึกษา หรือการถกเถียงพูดคุย เกี่ยวกับวัฒนธรรมและสุขภาพในสังคมอาเซียนมากขึ้นบ้าง ก็นับว่าความพยายามและการทุ่มเทของ นักวิชาการแต่ละท่านที่ได้เขียนบทความเหล่านี้ขึ้นได้ก่อให้เกิดคุณูปการบางประการในการทำความรู้จักและ

เข้าใจประเทศเพื่อนบ้านของเรา ไม่ใช่เพื่อที่เราจะหาทางไปค้าขายหรือหากำไรจากตลาดเพื่อนบ้าน แต่เพื่อที่เราจะได้เกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กันอย่างเข้าอกเข้าใจในพื้นฐานความเป็นมาและเคารพในวัฒนธรรมที่ประกอบขึ้นเป็นสังคมอาเซียนที่หลากหลายนี้